

УДК 316.35

І.ДОБРОПАС

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:

ВИТОКИ, ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ

Актуалізація проблем, пов'язаних з поняттям "громадянське суспільство" у сучасній філософській та соціально-політичній літературі припадає на другу половину 70-х та 80-их років ХХ ст. Для соціальних філософів та соціологів Заходу теоретичний аналіз цього поняття, розкриття його зв'язку з поняттям "правова держава" втратили характер дискусійності. Якщо йдеться про суспільство, дослідники мають на увазі передусім громадянське суспільство, тобто комплекс інститутів, норм, цінностей, незалежних від держави.

Відродження зацікавленості у проблемі громадянського суспільства в науковій думці Заходу відбувається у зв'язку з тими процесами, що асоціюються з розширенням ліберальної демократії, розповсюдження демократичних цінностей, принципів, інститутів на Східну Європу та країни так званого третього світу.

Громадянське суспільство можливе лише з появою громадянина як самостійного члена суспільства, що усвідомлює свою неповторну індивідуальність, який наділений певним комплексом прав і здатний нести відповідальність за свої вчинки. Тобто громадянське суспільство не слід змішувати з поняттям "суспільство". Воно має історичний характер, його формування та розвиток пов'язані передусім з європейською культурою Заходу.

Недаремно витоки поняття "громадянське суспільство", виплекане в європейській культурній традиції, треба шукати у класичній античності. К.Ясперс, аналізуючи специфіку західної культури, писав, що "тільки тут (у західній культурі.-І.Д.) існувала свобода, яка не виникала більше ніде..." [6;85].

Поліс заклав підвалини західного усвідомлення свободи як усвідомлення реальної свободи" [6;85]. Раціональність як друга характерна ознака й універсальна характеристика європейського світосприйняття стала тим родючим ґрунтом, на якому виросла ідея громадянського суспільства і правової держави. Вже у таких поняттях як "поліс" Арістотеля, "societas civilis" Цицерона ми бачимо спробу раціонально пояснити співвідношення державної влади та індивідуальної свободи. Для давньогрецьких мислителів "політичне" охоплювало всі важливі прояви життя суспільства: релігію, сім'ю, освіту, художню культуру. Бути членом "politike" означало бути

громадянином, членом держави, зобов'язаним жити і діяти відповідно до його законів. Такий підхід, що ґрунтувався на ототожненні або зближенні понять “громадянське суспільство” і “держава”, зберігається до XVIII ст. Єдність цих понять підкреслювали Дж.Локк, І.Кант, Ж.-Ж.Руссо. За Дж.Локком, суспільство, яке генетично передує державі, на основі суспільного договору перетворюється у державний організм. Функції держави полягають не в обмеженні прав індивідів, а в охороні цих прав, у допомозі членам суспільства. Уряд не має права відібрати в особи її власність (у широкому розумінні цього слова; власність людини – це не тільки її майно, а й життя, гідність, свобода тощо) [3;78,80].

І.Кант у праці “Ідея всезагальної історії у всесвітньогромадянському плані” накреслив основні положення справедливого громадянського устрою. “Громадянський устрій є стосунками між людьми, які проте (без шкоди для свободи їх об'єднання з іншими як цілого) підпорядковані примусовим законам”[2;79]. Характерними ознаками громадянського суспільства є: 1.Свобода кожного члена суспільства як людини. 2. Рівність кожного з кожним як підданого. 3. Самостійність кожного як громадянина. На основі цих положень, що за І. Кантом мають характер законів, утворюється держава, функція якої полягає у сприянні благу кожного окремого громадянина.

У період переходу від Середньовіччя до Відродження відбувається визрівання громадянського суспільства. Відповідно наочною стає відмінність між ним і державними інститутами. Особливу роль у цьому процесі відіграє Реформація. Правова ідея, що сформувалася у вогні ранніх буржуазних революцій, набула релігійно-моральної форми. Метою її прихильників було зробити рівність і всезагальність атрибутами права.

Середньовічному менталітетові притаманне визнання рівності всіх людей перед Богом, що у реальному житті доповнювалося їх глибокою соціальною нерівністю у межах станів і класів. Діячі Реформації виборювали право людини на особисте ставлення до Бога, індивідуальний пошук релігійного спасіння на основі усвідомлення власної гріховності та боротьби з нею. Це право ототожнюється зі свободою совісті, яка розуміється не тільки як релігійно-моральна норма, обов'язок, а й як духовна потреба.

У релігійних війнах XVI-XVII ст. народжується розуміння того, що життя людини – найголовніша цінність. Право на життя як невід'ємне право кожної людини стає фактом суспільної свідомості того часу.

У середні віки індивід не відокремлював себе від певної соціальної групи (стану, корпорації тощо) і тому визнання історичного характеру формування громадянського суспільства є важливим етапом на шляху його становлення. “Думка про права людини,-писав Б.Бауер, - лише у минулому столітті була відкрита для християнського світу. Вона не є для людини

вродженою, але завойована нею у боротьбі проти історичних традицій, в яких досі виховувалась людина” [5;398].

Релігійно-моральні нормативи, проголошені Реформацією, покладені в основу державно-правових ідей XVII-XVIII ст., для яких вихідним стало розуміння правових норм як природних, притаманних розуму.

Водночас нестабільне становище людини у вирі смерті та руйнації сприяли реанімації у суспільній свідомості образу людини як слабкої, недієздатної особи, яку треба захищати передусім від самої себе. У цей історичний період функцію рятівника взяла на себе не церква (як у добу Середньовіччя), а держава. Сильна влада, здатна допомогти людям, забезпечити мир і спокій в їх стосунках, де “людина людині – вовк”, ототожнюється з державними структурами.

Поступово у суспільно-політичній думці Західної Європи складаються два підходи до проблеми громадянського суспільства і визначення його місця у суспільному житті. Представники одного з них орієнтуються на громадянина – незалежного економічно, політично, духовно від державних інститутів. Головною метою вони вважають захист його невід’ємних прав та побудову громадянського суспільства, яке розуміється як “сфера вільного спонтанного прояву самовияву вільних індивідів, асоціацій та організацій громадян, що добровільно сформувалися, яке захищено необхідними законами від прямого втручання та свавільної регламентації діяльності цих громадян з боку органів державної влади [6,7].

Поступово серед представників цієї філософської традиції складається переконання у тому, що надання надмірних повноважень державі перешкоджає вільному розвитку окремих громадян. Ця ідея знаходить реалізацію у програмних документах Великої французької революції, “Декларації прав людини і громадянина”, працях Т.Ходжскіна, Т.Спенса, Ч.Ж.Сіейса, Т.Пейна. Ідеї щодо розмежування громадянського суспільства і держави як необхідної умови існування справедливої демократичної соціально-політичної системи були розвинуті у працях С.Мілля, А.де Токвіля.

Представники іншого напрямку віддавали перевагу розумному законодавству, на основі якого держава здійснює контроль за всіма сферами життя суспільства (Ж.Сімонді, І.Бентам, Г.Ф.Гегель). Найяскравіше цей підхід втілений у філософії Гегеля. Він розумів громадянське суспільство як певний етап у діалектичному розвитку суспільства від сім’ї до держави у процесі переходу від Середньовіччя до Нового часу. Раціонально організоване політичне життя держави включає в себе ринкову економіку, соціальні класи, корпорації, інститути, що забезпечують життєдіяльність суспільства, реалізацію громадянських прав його членів. Громадянське

суспільство – це комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, взаємодія яких регулюється громадянським правом і які незалежні від політичної держави. Структура громадянського суспільства, яка є ареною зіткнення різноспрямованих інтересів, визначає його конфліктний характер, робить необхідною державну регуляцію. Громадянське суспільство, на думку Гегеля, може зберегти статус лише перебуваючи під опікою держави, яка знімає його суперечності й синтезує конкретні індивідуальні інтереси в універсальну політичну спільність. Змішуючи функції держави і громадянського суспільства, ми, на думку Гегеля, визнаємо за державою лише функцію захисту прав власності та особистих свобод окремої особи. Тим самим, ми визнаємо права окремої людини на вищу мету, заради якої об'єднуються люди. Але насправді реально існуючим об'єктивним духом є держава, а окремі індивідууми об'єктивні та моральні лише завдяки належності до неї [1;263].

Епоха Просвітництва була епохою віри у правову державу, розумне законодавство, природні права людини. На основі ідей, що сформувалися у цю добу, утворився своєрідний тип світогляду, який отримав назву “юридичного”. З одного боку, він ґрунтувався на культурі державної влади, а з іншого – на договірній (контрактній) моделі суспільства, згідно з якою рівні суспільні суб'єкти наділені рівними правами, що охороняє їх від свавілля держави.

Короткий історичний екскурс дає змогу зробити деякі висновки. Поняття “громадянське суспільство”, пов'язане передусім зі сферою реалізації приватного життя індивідів, їх потреб та інтересів. Тому особливість його існування полягає у співіснуванні різних соціальних сил, груп тощо, об'єднаних спільними прагненнями до спільного життя. “У громадянському суспільстві кожен для себе мета, всі інші для нього – ніщо. Але без співвідношення з іншими він не зможе досягнути мети; тому інші лише засоби для здійснення мети окремої людини. Але особлива мета через співвідношення з іншими дає форму всезагальності й задовольняє себе, задовольняючи водночас благого інших” [1;212-213]. Інтереси забезпечення розумного об'єднання ідей свободи, справедливості й функціонування систем потребують пошуку оптимальної рівноваги між громадянським суспільством і державою. Як засвідчив історичний досвід, порушення цієї рівноваги може призвести до трагічних наслідків.

-
1. Гегель Г.В.Ф. Философия права. // Соч.: В 10-и т. — М., 1936. — Т.8. — 432с.

2. *Кант И.* Идея всемирной истории в общегражданском плане// Соч.: в 5-и т. — Т.4, ч.2. — 355с.
3. *Локк Дж.* Избранные философские произведения: У 2-х т. — М., 1956. — Т.2.— 342с.
4. *Маркс К.* Немецкая идеология: // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т.3 — С.5-210.
5. *Рябчук О.* Громадянське суспільство і національна емансипація// Філософська і соціологічна думка. — 1991. — №12. — С. 4-10.
6. *Ясперс К.* Истоки истории и ее цель // Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991. — 412с.

I. Dobropas

CIVIL SOCIETY: SOURCE AND MAIN STAGES OF FORMATION

Short historical review of the theories, describing the way the notion of civil society was found, is given. The origin of civil society is closely connected with the cultural values of the Western Europe.